

Voordracht bij de presentatie van *In de greep van de taal*, ter gelegenheid van het eerste jubileum van Uitgeverij Sjabbolet. Amsterdam, Boekhandel Kirchner, 15 december 2015.

We zijn hier bij elkaar ter wille van het boek *In de greep van de taal*. De titel wijst naar Jacques Lacan en Lacan maakt een hoofdbestanddeel van het boek uit. Maar we zijn er ook ter gelegenheid van het eerste jubileum van de uitgeverij, Sjabbolet. De uitgeverij bestaat vijf jaar. En *dat* feit vieren wij vandaag, de vijfde verjaardag ervan. Verjaardagen zijn belangrijk, en zeker de verjaardagen in het begin van het leven, zoals wanneer je vijf wordt, als kind. En toen ik zocht naar een thema voor vanavond, zag ik het wel voor mij, dat lag voor de hand: het jonge kind en Lacan, of wel: Lacan en het kind. Dat was niet zo moeilijk. Daar wil ik het vanavond over hebben. Het is natuurlijk ook een centraal thema bij Lacan, en bij de psychoanalyse als geheel. En voor iedereen: het is de tijd dat je gevormd werd tot wie je bent. Lacan zal echter daaraan toevoegen: tot *wat* je bent. Zijn grondthese is dat je als kleintje-van-de-mens, niet al potentieel een mens bent, zoals uit een katje een volwassen kat ontstaat. Nee, er is niet zo'n natuurlijke ontwikkeling, die al dan niet met complicaties gepaard gaat. Die ontwikkeling is *zelf* gecompliceerd, is inherent ingewikkeld, zodat je niet over een ontwikkeling kunt praten, een ontwikkeling van iets dat er al in zit en alleen maar uitgepakt hoeft te worden. Het mensjong moet juist *in-gewikkeld* worden, een identiteit krijgen, een zelf vormen — een zelf dat niet bestond, ook niet in aanleg. Hoe? Door ingewikkeld te worden, ingevoerd te worden in die cultuur. Daarom eerst: cultuur, wat is dat?

Cultuur

De mens valt niet samen met zijn lichamelijk uitrusting, is niet zijn natuur, maar is, om zo te zeggen, van nature cultureel. Hij is niet zijn brein, hij is zijn cultuur, met dien verstande dat zijn brein, zijn lichaam, met cultuur geïmpregneerd is. De mens krijgt bij zijn geboorte een naam, een voornaam, is van een bepaald geslacht, manlijk of vrouwelijk — aan welk verschil grote betekenis wordt toegekend - en hij wordt gewaardeerd of niet, enzovoort. Dat wil zeggen dat allerlei kwalificaties op hem worden toegepast, die hij of zij ook op zichzelf gaat toepassen. De mens bestaat niet op zich, maar als een concept dat de ander van hem heeft, een concept, een reeks van concepten, die hij dan ook, in het verlangde daarvan, van zichzelf heeft.

Dat belang van concepten geldt niet alleen voor de mens zelf, maar ook voor de buitenwereld. Ook *die* bestaat als het concept dat de mens ervan heeft, ervan maakt. En dat op allerlei niveaus: op dat van de weten-

schap langs de weg van de formule, maar ook op dat van de dagelijkse ervaring, de leefwereld, via de omgangstaal, en op de bodem daarvan, in het impliciet ervaren in beeld en *gestalt*. Die toegang tot de werkelijkheid is bemiddeld, en precies daarom is de onbemiddelde toegang uitgesloten. En daarom is er niet slechts een enkele vorm van werkelijkheidsontsluiting — de wetenschap — maar zijn er vele. Ook de kennis die wij in het dagelijks leven opdoen, met gebruikmaking van concepten als vrije wil, levert zo valide kennis.

Zo kunnen wij de werkelijkheid leren kennen. Maar alleen vanuit een bepaald perspectief, en wel een veelheid van perspectieven. Nooit slechts vanuit één perspectief. De werkelijkheid zelf, de onmiddellijke aanwezigheid daarbij, is buitengesloten. De filosoof Ernst Cassirer heeft in de eerste helft van de twintigste eeuw, in de lijn van Kant, deze gedachte in de breedte uitgewerkt, in een cultuurtheorie, in zijn *Philosophie der symbolischen Formen*, een filosofie van de symbolische vormen, zoals de wetenschap, de taal, de mythe. Cassirer zegt het zo: we moeten de directe presentie, de directe tegenwoordigheid, opheffen om tot representatie te komen. Het ‘paradijs van de zuivere onmiddellijkheid’ is afgesloten. Let wel: niet verboden, maar afgesloten. De menselijke kennis is altijd bemiddeld, en snijdt ons af van het brute zijn. En precies *dat* houdt het verlangen naar kennis in stand *en* stelt het in: wat wij weten, dat is het ‘niet’, ‘nog niet’. En dan wordt er geroepen: ‘nog meer onderzoek, nog meer’. En terecht, want wij kennen slechts partieel, vanuit deelperspectieven.

De som van al die perspectieven noemen wij cultuur. Dat leidt tot een conceptie van de mens als een symboliserend wezen. Een conceptie die uitgewerkt moet worden op verschillende deelterreinen, zoals het recht, de politiek, de moraal, de taaltheorie, de evolutietheorie, de theorie van de waarneming, de psychopathologie. En door een beroep te doen op de filosofie. Cassirer, zoals gezegd. Maar ook Lacan. Want hij brengt een belangrijk punt naar voren: die cultuur is vanuit de mens, vanuit het kind gezien, vreemd, zij komt van buiten. Het kind moet in die cultuur intreden, ingebakerd worden om een mens, een ‘zelf’ te worden, een zelf dat niet tevoren bestond. Daar wil ik, zoals gezegd, vanavond wat uitvoeriger bij stilstaan: Lacan en het kind, Lacan over het kind. Dat is een beperking, maar uiteindelijk komt de basale cultuurtheorie ook hier terug, en wel meer concreet.

Het imaginaire

Er is, bij de geboorte, natuurlijk natuur, een aanleg. Maar toch, daar is iets mee. Een kind is bij zijn geboorte biologisch onmachtig en staat niet zoals een kalfje binnen paar uur op eigen benen. Integendeel. De klassieke biologische antropologie maakt daar een groot punt van: de mens is bij de geboorte ‘onaf’, schiet biologisch tekort. Lacan verwees

graag voor ondersteuning van zijn visie naar de anatoom Bolk, destijds hoogleraar aan de universiteit, hier in Amsterdam. Hij sprak als rector-magnificus de rede uit: 'Hersenen en cultuur'. En daar zit eigenlijk de hele Lacan al in. De biologische onrijpheid maakt een langdurige ondersteuning van het kind vanuit de omgeving, vanuit de cultuur, nodig, zeker de eerste vijf jaar. Omgekeerd bepaalt die cultuur het kind. Op die manier valt het kind, op grond van zijn natuurlijke onaangepastheid, zijn biologisch tekort, uit het rijk van de natuur. Hij wordt cultuurdeelnemer, cultuurgenoot. Zonder het te weten uiteraard. Maar die omgeving weet het heel goed, want die stuurt kaartjes rond bij de geboorte, omdat in het gezin er een broertje of zusje bij is gekomen. En die viert verjaardagen met partijen, omdat er weer een jaar bijgeteld kan worden. Hoogtijdagen, waarbij het kind wordt ingevoerd in de symboliek van het leven en van de samenleving.

Inderdaad, nog voordat het kind daarvan bewustzijn heeft, zoals bij de eerste verjaardag het geval is. Die viering gaat dan ook buiten het kind om, het hangt er wat bij. De biologische vroeggeboorte is dan ook nog erg zichtbaar. Zo is er nog geen coherent lichaamsbeeld. Bolk sprak van de myelinisatie van de neuronen die nog niet voltooid is, wij spreken van nog niet voltooide neuronale verbindingen - dat maakt niet veel uit. Freud sprak van een 'Hilflosigkeit'. En die hulpeloosheid is niet alleen extern, zij is ook intern. Er is in de interne lichaamsbeleving ook een soort hulpeloosheid. Er zijn in het kind zonder enige twijfel spanningen en gevoelens van spanning en ontspanning, maar er is nog geen 'zelf'. Hier situeert Lacan de vroege, archaische fantasieën van een verbrokkeld lichaam, een lichaam dat nog geen eenheid vormt, en dat blootstaat aan verbrokkeling, liever gezegd, *bestaat uit* verbrokkeling. Een belevingswereld van het zeer jonge kind, welke door de psychoanalytica Melanie Klein voor het eerst zo scherp naar voren is gebracht: een soort paranoïde wereld, die dan ook als mogelijkheid in elk mens voorhanden is — misschien een reden waarom mensen altijd zo hypersnel paranoïde reageren.

Een nieuwe stap wordt genomen als het lichaam als een geheel kan worden ervaren. Daartoe moet de biologische rijping voldoende voltooid zijn. Maar ook is de ondersteuning door de omgeving nodig. Daarmee wordt een eerste drempel genomen, een eerste schrede gezet, in de subjectvorming. Kernfenomeen is de waarneming van het kind van zijn spiegelbeeld: het 'spiegelstadium', een begrip dat grote bekendheid heeft gekregen. Een begrip waarmee Lacan zelf zijn eerste schrede heeft gezet in het ontwerpen van zijn eigen denken. Het kind van ongeveer anderhalf jaar oud ziet zich in de spiegel gespiegeld, in een beeld in de spiegel: dat, daar, ben ik, blijkbaar. Maar dat gaat niet vanzelf: het ziet eerst een beeld, een *gestalt*, waarin het zich vervolgens 'herkent', een herkenning die ondersteund wordt door de bevestiging door de Ander: Ja, dat ben jij.

Zo zie jij eruit. En die herkenning gaat gepaard met groot enthousiasme. Begrijpelijk, want zo wordt een eerste vorm van identiteit aangereikt, via een beeld: Ja, dat ben ik. Het spiegelstadium heeft Lacan niet ontdekt, verre daarvan — Darwin heeft het al beschreven. Maar hij gaf er wel een eigen duiding aan.

Welke? Precies deze dat het om een identificatie gaat, ook in de letterlijke zin. Een eerste concept, een eerste vorm van representatie, wordt zo aangereikt. En dat heeft tegelijkertijd een neerslag op de lichamelijkeheid. Er ontstaat iets als een lichaamsbeeld, de ervaring van het lichaam als een geheel. *Dat* veroorzaakt het enthousiasme, geeft het plezier, de lust. Zo wordt een identiteit die daarvoor niet bestond, gevormd, in het leven geroepen. En zij wordt aangereikt door ‘een buiten’, zij gaat de interne lichaamservaring te buiten. Een these die Lacan steeds aanhoudt: iedere identificatie is een vorm van ‘emigratie’ en houdt dan ook een vervreemding in. Het kind identificeert zich met iets dat het niet is, een beeld in de spiegel. Dus: zelfs in het meest basale, elementaire besef van zichzelf, ligt al het buiten, het andere besloten: “je est un autre”, ‘Ik ben een ander.’ Maar ook omgekeerd ziet het kind in de ander zichzelf, als aan zichzelf gelijk, als een andere-gelijke. En dat leidt tot afgunst en opent daarmee ook een heel register van ervaring — concurrentie, excellentie, narcisme — dat rondom deze ervaring is gecentreerd. Lacan verwees elk jaar, zonder uitzondering, in zijn *Séminaire* naar een voorbeeld dat hij bij Augustinus gelezen heeft van een kindje dat vol afgunst, ik zou zeggen met ontzetting, naar een broertje kijkt dat de borst krijgt, een borst die hij eerder gekregen heeft, maar nu niet meer heeft. Een ervaring die *ook* iedereen kan opdoen. Dat maakt dat afgunst, rivaliteit, agressie tot het imaginaire register hoort. En dat gaat gepaard aan het verlies van de borst. Het kind wordt *gespeend*.

De drift & verlangen

Maar voordat een kind feitelijk gespeend wordt, is het al in een overdrachtelijke zin gespeend, ingevoerd in een ritueel, gebakerd, en wat niet al. De borst gaat, ging, al eerder in een nog fundamenteler zin verloren. Niet de borst die de moeder geeft en dan ook aan een ander kind kan geven: de borst die de moeder *heeft*. Nee, dit betreft de borst die er onmiddellijk *is*, de onmiddellijke borst, die de moeder is, die het kind is. Ook hier is Melanie Klein weer op de achtergrond aanwezig.

Hoe gaat dat? Als het kind huilt zal de moeder het gaan voeden. En zij zal zeggen in woord of gebaar: kom, laat je door mij voeden. Dan gebeuren er twee dingen die beide essentieel zijn. De fysieke kreet van het kind, de schreeuw, wordt opgevat als een vraag. Het krijgt de betekenis van een vraag en wordt beantwoord met een vraag. En in dezelfde beweging krijgt de fysieke moedermelk eveneens betekenis toegekend, wordt er een waarde toegevoegd. Melk krijgt de betekenis van een gift, van iets

dat gegeven wordt, en dat dus ook geweigerd kan worden door zowel moeder als kind. Het wordt een teken van liefde, van conflict en wat niet al. Met deze essentiële stap wordt het kind ingevoerd in een gemeenschappelijke, symbolische wereld. Een wereld die gevormd wordt door taal, regels en maatschappelijke gebruiken. Naast het beeld, de *gestalt* — het eerste medium van representatie — wordt zo de *taal*, het tweede medium van representatie ingevoerd. Het kind wordt geteld — het is het derde - en krijgt een naam waarmee het zich kan identificeren alsook met andere symbolische merktekens, herkenningstekens, tekens die in eerste instantie zonder betekenis zijn. Freud sprak hier van een identificatie met een ‘einziger Zug’ (zoals een kuchje), Lacan van een *trait unaire* (zoals een strikje). Een ander woord daarvoor is: erkennings-teken, of herkenningsteken: ofwel *sjibbolet*. *Dat* ben jij, *dat* ben ik, *dat* zijn wij. Het kind wordt zo ingevoerd in de taal, in de interactie van vraag en antwoord.

En ook deze vorm van identificatie, van representatie, heeft zijn weer-slag op de lichamelijke. Zo wordt ook lustbevrediging gevonden. Echter, van een bepaald type: de lustbevrediging is gedeeltelijk, partieel. Waarom? Precies omdat het via de route van vraag en antwoord gaat, via de taal. En dan komt de buitensluiting om de hoek kijken. De mens, het kind, is afgesneden van een onmiddellijke bevrediging, het grote Genot, de *jouissance* van Lacan, dat is buitengesloten. En precies dat buitengesloten zijn maakt het verlangen mogelijk, naar een borst, die niet intrusief, niet indringend is. Wat alleen omcirkeld kan worden.

In die omcirkeling van buitengesloten object schaduwet het zich af in feitelijke objecten, geeft daar vorm, kleur aan. Door het buitensluiten van zo’n primordiaal object, zijn betrekkingen tot objecten mogelijk, die dan begeerlijk worden, zonder bedreigend te zijn: de sonoriteit van de stem, de materialiteit van de blik. Die empirische objecten belichamen iets van dat buitengesloten object — wat je moet afstoten om verder te kunnen. Zo’n buitengesloten object ondersteunt, vormt en voedt het verlangen. Maar enige afstand is nodig. Het moet gefilterd worden, gesublimeerd worden, zal Freud zeggen. En het blijft precair. De goede borst die je voedt slaat dan om in de kwade borst die je achtervolgt en al het leven uit je weghaalt, je leegmaakt, uitzuigt. Wat eerst fascineert of gewoon wel prettig is, roept weerszin en, op een geven moment, angst op: weg ermee. Zonder dat de buitenstaander enig verschil ziet. In de klassieke taal gesteld: het ‘mysterium fascinans *et* tremendum’, dat wat fascineert *en* (daarin, daarna) angst aanjaagt. Maar het is alleen geen mysterie, want het gebeurt elke dag. Toch: juist het buitengesloten zijn maakt binding mogelijk. En maakt deelbevrediging mogelijk, met allerlei vormen van kleiner of groter genot. Echter, een totaalbevrediging, het grote Genot is onmogelijk: die is buiten bereik. Precies dat ‘buiten bereik’ houdt het verlangen naar verdere bevrediging in stand. Doordat de taal

ons afsnijdt van het zijn, van de volheid van het zijn, ontstaat er een zijns-gemis met daarin een verlangen dat gemis op te heffen, met alle vormen van excess daarbinnen.

De vader

Terug naar de relatie van moeder en kind. Ook daar speelt het verlangen een prominente rol. Het kind zal dat verlangen vooreerst aan de kant van de moeder situeren. Het is voor het kind niet moeilijk om dat te ervaren. Het begint al bij het 'laat je voeden'. Daar zit al een soort verleiding in. En in die verleiding zit een verlangen. Het kind zal zich zodanig positioneren dat het aan de verlangens van moeder zal kunnen voldoen. Maar hoe, wat is dat verlangen? Wat wil ze van mij? Zij zegt: Je bent een lieverd, een schat. Het kind zal zich dan zo positioneren dat het aan die wensen zal voldoen: je bent wat je gezegd wordt te zijn. Het zal proberen object van het verlangen van de Ander te zijn. Het zal proberen alles voor moeder te zijn. Daarin zit al het excess. Zoals ouders op hun beurt ook kunnen denken dat zij 'alles' met een kind kunnen doen, het kind altijd voor hun eigen karretje, het eigen project, kunnen spannen. In elk geval: dat is de stelling van Lacan, haast *de* stelling, de centrale stelling van Lacan, op dit vlak. Of dat waar is, laat ik in het midden.

Vervolgens schiet een *tweede* Ander te hulp (of wel in de relatie tot moeder en kind: een derde). Alleen al de aanwezigheid daarvan maakt van de wens van het kind 'alles' te zijn tot een impasse. Er is niet alleen een moeder, er is ook een vader: zou het kind ook alles voor die vader moeten zijn? *Dat* is een onbegaanbare weg. Maar het gaat Lacan niet speciaal om de feitelijke vader. Essentieel is een lege plek, een leegte, een ruimte die er tussen de mensen in alle verhoudingen moet zijn, blijven. Zodat de een niet alles voor de ander moet willen zijn, ja kan zijn. En dat geldt in de moeder-kindrelatie voor moeder *en* kind. Hier fungeert een Wet en die Wet heeft een naam: Lacan noemt hem: de Naam-van-de-Vader. Dat klinkt religieus, en dat zal zeker wel mee spelen. Men zou kunnen gaan denken aan iets statisch dat mysterieus neerdaalt uit de hemel. Maar dat is niet de bedoeling. Het gaat om de naam, dubbele punt: 'vader'. En die naam betekent wat. En wat? De vader-functie. Als er geen feitelijke vader is, is er nog wel iets als de vader-functie, de functie van een derde. Lacan zal zeggen: de feitelijke vader is niet primair van belang, het kan heel goed zonder. Dat zien we natuurlijk ook gebeuren. Maar er moet wel een plaats zijn van waaruit hij kan opereren, die hij kan innemen als hij er is, en die vacant blijft als er geen feitelijke vader in de buurt is. Wanneer de vader een naam geeft, doet hij dat niet in eigen naam, maar in naam van een wet, de wet van de cultuur. Zoals de cultuur namen verschaft aan wat er is: dit noemen wij een hond, en dit een kat: zij levert de woordenschat. En aan die eigennaam en aan al die andere namen kan het kind zich gaan hechten, op grond waarvan het kind deel-

genoot wordt van de algemeenheid, deel wordt van de cultuur: ik ben er ook eentje. En zo wordt ook verbinding gesticht: jij bent een van ons: wij herkennen jou en wij *erkennen* jou, als kind, met rechten die daarbij horen. Die Wet is dus heel fundamenteel, maar ook puur empirisch, want zij blijkt uit het doen en laten van bij voorbeeld de moeder: uit gebaren, het achterwege laten van gebaren, uit beslissingen. Van daaruit kan het kind ook zichzelf, het eigen verlangen onderzoeken, gaan onderzoeken, gaan nadenken over zichzelf. Je leert jezelf niet kennen door naar binnen te kijken, niet door introspectie, maar door *reflectie*: door vanuit een ander, vanuit de positie van een ander, een derde, naar jezelf te kijken.

En hoe oud is het kind als het deze positie kan innemen? Dan is het een jaar of vijf. Dat is dan ook een reden om een vijfde verjaardag, *elke* vijfde verjaardag, met een zeker enthousiasme te vieren. Ook die vijfde verjaardag die wij van vanavond vieren. De geboorte is iets om te vieren, elke verjaardag is iets om te vieren. Maar die eerste vijf jaar is toch wel heel iets bijzonders. Iets van de symboliek van de eerste vijf levensjaren zit ook in deze viering. In die eerste vijf jaar is het fundament gelegd.

En die jaren blijven. Voor een deel in de herinnering van het kind. Maar ook in de herinnering van de ouders. En niet alleen in de herinnering, maar *ook* actueel in de ervaring, als present. Zo schreef Lacan in het voorblad van zijn proefschrift, als opdracht aan zijn ouders, over hen *en* over zichzelf in hun onderlinge verhouding — hij was toen begin dertig: *qui reste quelque part leur petit enfant*. Dat geldt voor elk kind. Maar alleen als dat kind ook een gemeenschappelijke kind is: *leur enfant*. Dat is natuurlijk niet altijd het geval. Ook bij Lacan niet, nu zelf als vader. Toen zijn oudste dochter Caroline bij een verkeersongeluk overleed, zei zijn jongste dochter uit dit huwelijk, Sybille - toen zij het grote verdriet van Lacan en zijn eerste vrouw zag — *c'était leur enfant à eux*. En dat 'à eux' gold niet voor haar, hoewel zij uit hetzelfde huwelijk stamde. Het zegt ook iets over haar verdriet. Dat wist ook Lacan. Zo noteerde zij in haar boekje over Lacan als vader - met als titel *un-père*, een-vader — de uitspraak van Lacan over zichzelf: *un père si peu*, een vader, zo weinig. Dat vader-zijn hield niet veel in, dat beseftte hij wel. Zo legt een scheiding een nieuwe verbinding, maar is zij ook verbinding die scheidt.

Los daarvan: wat verbindt, scheidt, altijd, overal. Dat is de kern van elke symbolische herkenning: van elk sjibbolet, elke symbolische verbinding. Dat zij een verbinding legt, en precies daarin ook *uitsluit*. Niet alleen op het vlak van de familie, ook op dat van de samenleving. Want wat verbindt de Nederlanders? Minimaal, en dus wezenlijk, op het allereerste gehoor? Dat zij de 'sch' 'goed' kunnen zeggen. Scheveningen. De 'sch' is *het* sjibbolet van *de* Nederlander. Je hoort het ogenblikkelijk, met een

oordeel zonder Hoger Beroep. En dat 'goed' kunnen uitspreken scheidt hen van degenen die dat niet 'goed' kunnen: vroeger de Duitsers, nu de Marokkanen: te zacht bij de Duitsers, te hard bij de Marokkanen: het steekt nauw. 'Goed' natuurlijk op onze manier, want er is natuurlijk geen goede manier op-zich, alleen voor-ons. De goede manier is natuurlijk 'cultureel' en is in die zin arbitrair, want berustend op een keuze. En die *sch*, ons sjibbolet, constitueert 'ons als ons'. Zo herkennen wij de andere als een-van-ons, *of* als een-van-niet-ons : +/-.

En dat maakt het voor nieuwkomers, alle nieuwkomers, altijd moeilijk, waar dan ook. Dat is gegeven met de culturele bestaanswijze van de mens. En met de conflicten die daaraan inherent zijn, op het niveau van het gezin, de familie, de samenleving. Dat is een extra reden om deze nieuwkomer, die zelf *Sjibbolet* heet, geluk te wensen bij haar eerste jubileum: je hebt het gered, *you have made it*. De rest volgt vanzelf.